

Moğollarda Kışlak Geleneği: İlhanlıların Arran ve Mugan Kışlakları Örneği

Geliş Tarihi: 02/04/2020

Kabul Tarihi:25/06/2020

Makale Türü:Araştırma Makalesi

Atf Bilgisi: Kaya Zenbilci, İlgül, “Orta Bizans Dönemi'nde Başkent Konstantinopolis'ten Taşraya Aktarılan Mimari Anlayış: Panagia Ton Khalkeon Kilisesi Örneği”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1,Haziran 2020, ss. 48- 62.

Erol KELEŞ *

Öz

Yaşadığı coğrafyanın bir parçası olan insanoğlu, onun kendisine sunmuş olduğu imkânlar ışığında ilerlemenin yollarını bulabilmektedir. Bu bağlamda uçsuz bucaksız Moğolistan coğrafyasına ayak uydurmuş Moğol toplumunun gelişimi, hatta hayatını idame ettirebilmesi sahip olduğu hayvan sürülerinin güvenliğine bağlıydı. Bunu gerçekleştirebilmesi için yaz kış demeden taze otlaklar bulabilmek amacıyla hayvan sürülerinin peşinden hareket etmek durumundaydı. Bu hayat tarzının önemli bir parçası olan kışlaklar, bilhassa yükseltisi az, korunaklı, iklimi ılıman olan ve yeşil otlaklara sahip yerlerdi. Dolayısıyla hem kendileri hem de hayvan sürüleri için hayati önem taşırdı.

1220’li yıllardan itibaren İran ve Azerbaycan topraklarında görünmeye başlayan Moğollar, kalabalık ordu ve büyük hayvan sürülerini barındıracak yaylak ve kışlakları bulma konusunda sıkıntı çekmediler. Zira bu bölge zengin su kaynakları, yüksek platolarında her mevsim yeşil çayırlarıyla geldikleri ülkeyi aratmıyordu. Özellikle Arran ve Mugan, zengin kaynaklarının yanı sıra, stratejik konumuyla da Moğol komutanlarının dikkatinden kaçmamıştı. Artık sayısız Türk ve Moğol aşiretlerine kışlak vazifesi görecektir olan bu yerler, İlhanlı devletinin tesisleriyle saray ve şehirlerin inşa edildiği daimi karargâhlar haline gelecektir. Hülegü’den itibaren tüm İlhanlı hükümdarlarının genellikle kışlak olarak tercih ettiği Arran ve Mugan, devletin yıkılışına kadar bu önemini muhafaza etmiştir. Öyle ki, devletin merkezi otoritesinin zayıfladığı ve hatta bölgesel iktidarların hüküm sürdüğü zamanlarda bile Arran ve Mugan’ın hazineye küçümsenmeyecek miktarlarda vergi gönderdiği kaydedilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Moğol, Kışlak, Arran, Mugan, Azerbaycan.

Qishlaq Tradition in the Mongols: Sample the Arran and Mughan Qishlaqs of Ilkhanids

Abstract

Being a part of the place where he lives, mankind can find ways to progress thanks to the opportunities it offers him. At this point, development of the Mongolian society, that kept pace in the vast Mongolia geography an deven being able to survive dependent on the safety of herds of animals. In order to do this, he had to go after herds of aanimals to find fresh pastures in winter and summer. Winter areas which were importand parts of this lifestyle, were places which especially were places being low, safe, mild climate and having green pastures. Therefore, it was vital for both themselves and herd of animals.

Mongols who started to appear in Persian and Azarbaijan since the 1220 had to trouble finding highlands and barracks to accomodate to crowded army and long herds of animals. Because this region made the country where they came not to be missed with its rich water resources and green pastures in high plateaus in all seasons. Especially Arran and Mugan did not escape the attentionof Mongolian commanders with its rich resources es well as its strategic location. Turkish and Mongolian tribes, would become permanent headquarters where palaces and cities would be built with the establishment of the Ilkhanid state. From Hülegü, Arran ve Mugan where all rulers of Ilkhanids state generally preferred as winter places maintained this importance until collapse of the state. So that, it was recorded that Arran and Mugan send tax to the treasury of state in substantial amounts when the central authority of the state weakened an deven regional Powers prevail.

* Dr. Öğretim Üyesi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi ABD, Orcid no: 0000-0002-1717- 212x, erlks44@hotmail.com

Keywords: Mongol, Qışlaq, Arran, Mugan, Azarbaijan.

Giriş

Yaşadığı çevre ile etkileşim içerisinde olan insanoğlu,¹ bu tabii çevrenin bir parçası haline geldiği gibi aynı zamanda ona karşı yaptığı mücadele sayesinde, başlıca kültür ve medeniyet çevrelerinin teşekkülüne de zemin hazırlamıştır.² Hayat sürdüğü mekâna uygun donanımlar yapan insan, kuzey kutbunun soğuğu kadar tropik bölgelerin sıcağına da dayanabilme kabiliyetini göstermiştir.³ Bu bakımdan bozkır topraklarının tarım yapmaya müsait olmayışı, bölge halklarını hayvancılığa mecbur etmiş ve hayatta kalmaları ancak çobanlık yaparak mümkün olmuştur.⁴ Çoban, at ve küçükbaş hayvan sürülerinin peşinde uçsuz bucaksız bozkırda yaz-kış sürekli hareket etmek durumundadır. Zira hayvanlarının ihtiyacı olan taze otlakları bulmak zorundadır. Kış için ot tedariki yapmadığı anlaşılan Moğol göçerleri, sürüleriyle öyle hareket ederlerdi ki kışın ortasında dahi taze otlaklara ulaşabilirlerdi. Sosyo-iktisadi hayatlarında önem arz eden bu kışlakları korumaya da oldukça önem verirlerdi.⁵ Arran ve Mugan kışlakları bu hayat tarzına ayak uydurmuş Moğol kabileleri için sadece hayvan sürülerine otlak sahaları değil, aynı zamanda bölgedeki Moğol askeri ve siyasi hâkimiyetinin teminatı anlamına gelmekteydi. Zira sözü edilen yöre, kuzeyde Kafkaslar ve Karadeniz’i güneyde İran’a; batı yönünde ise Anadolu ve Doğu Akdeniz’e bağlayan kavşak niteliğindedir.

Kışlak Kavramı ve Moğol Yaşam Tarzı

Konargöçer hayat tarzının iki önemli kavramından biri olan *kışlak* terimi Türkçe olmakla birlikte, sonradan Moğolca ile Farsça’ya geçtiği ve kışlık karargâh manasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Esasında Moğollar, kış mevsimini ifade etmek için *übül* sözünden hareketle *übül-ce-be* ya da *übül-çi-be* gibi kışlamak veya kışladı manasına gelen kelimeleri kullanırlardı.⁶ Konargöçer bir toplumun hayatında önemli bir yer işgal eden kışlaklar, yükseltisi az, korunaklı, ılıman bir iklimi olan ve bol otlaklara sahip yerlerdir.⁷ Moğolistan coğrafyasında iken bu konargöçer aşiretler mevsimsel olarak yazın daha serin kuzey taraflara göçerken, kışın güney taraflara hareket ederlerdi.⁸ Nitekim Camuga, Temuçin’e:

“Şimdi dağ yamaçlarına konarsak at sürülerini besleyenler yurt kazanır, sonra su kenarlarına iner isek koyun ve kuzu çobanları boğazlarına yiyecek bulurlar”

diyerek aslında konargöçer Moğol hayat tarzını ifade etmektedir.⁹ 1220’li yıllarda Çingis Han’ın daveti üzerine bölgeye seyahat eden Çinli Teoist Ch’ang Ch’un, mart ayının sonlarından itibaren

¹ Geniş bilgi için bkz. V. Gordon Childe, *Doğunun Prehistoryası*, (Çev. Ş. Aziz Kansu), TTK Yayınları, Ankara 2010, s.17vd,100vd; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996, s.33.

² Bu konuda bilgi için bkz. İbn-i Haldun, *Mukaddime*, C. I, (Çev. Z. Kadiri Ugan), Maarif Basımevi, İstanbul 1954, s.197vd; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.33vd; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, TDK Yayınları, (Çev. Sadrettin Karatay), Ankara 2011, s.14-39.

³ Bu konuda teferruatlı bilgi için bkz. V. Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu?* Alan Yayıncılık, (Çev. Alaaddin Şenel, Mete Tunçay), İstanbul 2009, s.19vd.

⁴ *Mukaddime*, C. I, s.126-215; Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidi*, Selenge Yayınları, (Çev. Osman Karatay), İstanbul 2006, s.82vd; Ekrem Memiş, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2012; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, (Çev. Abdülkadir İnan), TTK Yayınları, Ankara 1995, s.56vd.

⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. -Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilatı...*, s.60vd

⁶ Geniş bilgi için bkz. B. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s.9vd.

⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihi...*, C. I, s.1; Mustafa Uyar, “İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Önemli Yaylak ve kışlakları”, *Erdoğan Merçil’e Armağan*, (Edit. Emine Uyumaz vd.), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s.244vd.

⁸ W. Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (Çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012, s.32.

⁹ *Moğolların Gizli Tarihi* (Çev. Ahmet Temir), TTK Yayınları, Ankara 2010, s.54; -Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilatı...*, s.61.

konargöçer aşiretlerin otlak ve sulak sahalar bulabilmek için daha kuzey bölgelere göç ettiklerine şahit olmuştur.¹⁰

Moğol Hâkimiyeti Öncesi Arran ve Mugan

Arran, Ortaçağ'da Doğu Kafkasya'da bir bölgenin adıydı. Kür ve Aras nehirleri arasında kalan Arran'ın kuzeyinde Şirvan ve Şeki, güneyinde İrminiye ve Azerbaycan, güneydoğusunda ise Mugan vardır. Eski Yunan ve Romalılar devrinde Albania adı verilen bölge Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Arran adını almıştır.¹¹ Marquart'a göre, bu ad Farsça *Aran* kelimesinden gelmektedir. Arap ve Türk hâkimiyeti zamanında Arran, Kür ile Aras arasındaki sahayı tanımlarken, daha sonraları Gence ve Karabağ vilayetlerini kapsayan bir mıntıkaya dönüşecektir.¹² XIV. yüzyılda yaşamış coğrafyacı Ebu'l-Fida, Arran'ı Babülebvab'tan Tiflis ve Aras nehrine kadar uzanan bir yer olarak tanımlamaktadır.¹³

VII. Yüzyılda Kalankatlı Moses yöreyi geniş ovalaların bulunduğu, bol miktarda tahıl, ipek, pamuk, zeytin gibi ürünlerin yetiştiği ve çok sayıda av hayvanının yaşadığı zengin bir coğrafya olarak tasvir etmektedir.¹⁴ Bundan üç asır sonra kaleme alınan ve müellifi bilinmeyen Hududu'l-Âlem adlı coğrafya eserinde Arran yöresi mamur ve nimeti bol bir yer olarak anlatılmaktadır. Ticaret kervanlarının da uğrak yeri olduğu anlaşılan Arran'ın pamuk, pamuk ürünleri, kırmızı boya, balık,¹⁵ bal ve bal mumu üretiminin yapıldığı bir bölge olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶

Bölgenin hemen güneydoğusunda bulunan Mugan, Kür ile Aras nehrinin çekilmesi sonucunda oluşan ve Hazar denizine kadar uzanan bir bozkır arazidir. Kış mevsiminde ılık iklime sahip olan bölge, baharla yemyeşil, bereketli bir mekâna dönüşmektedir.¹⁷ Hamdullah Müstevfi'nin anlatımıyla Mugan:

“Azerbaycan, Ermenistan, Şirvan ve Hazar Denizi ile komşudur. Çukurda kaldığı için çevredeki büyük dağları bile görmek mümkün değildir. İklimi sıcak ve havası nemli özelliklere sahiptir. Sonbaharda otları o kadar zehirlidir ki büyük baş hayvanları dahi öldürebilmektedir. İlbaharda zehir oranı daha da düşmektedir.”¹⁸

Yöre barındırdığı yaban hayvanları açısından da avlanma imkanna sahipti.¹⁹ Diğer taraftan Mugan, tahıl üretimi açısından zengin olduğu gibi bazı dokuma ürünlerinin de üretildiği ve çevreye ihraç edildiği bir bölge idi.²⁰ Bunun yanında Mugan ve çevresinde Avrupalı seyyahların yağ pınarları dediği,

¹⁰ Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı, Teoist Simyacı Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224)*, (Çev. Gülşah Hasgüçmen), Kronik Yayınları, İstanbul 2019, s.146.

¹¹ Arran/Erran hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdulkerim Özaydın, “Arran”, *DİA*, C. III, s.394vd; - Uyar, “İlhanlı Yaylak ve Kışlakları...”, s.250.

¹² Arran kelimesinin anlamı ve ihtiva ettiği saha hakkında bkz. Z. Velidi Togan, “Arran”, *İA*, C. I, s.596-598.

¹³ Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Büldan*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s.309.

¹⁴ Geniş bilgi için bkz. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, (Son Hunlar, Hazarlar, Ermeniler, Terekemeler)*, (Çev. Yusuf Gedikli), Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s.31; Zekeriya el-Kazvini, *Asarü'l-Bilad Ahbarü'l-İbad*, (Çev. Cihangir Mirza Kaçar), Tahran 1373, s. 570vd.

¹⁵ Farsça *sermahi* adı verilen ve tuz balığı anlamına gelen bir balık türünün Kür ve Aras nehrinden avlanıp, çevre bölgelere ihraç edildiği bilinmektedir. Bkz. Guy L Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, (Edit. Adnan Eskikurt vd), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s.233.

¹⁶ *Hududü'l-Âlem*, (İng. çev. V. Minorsky), (Türkçe çev. Abdullah Duman vd.), Ayışığı Yayınları, İstanbul 2008, s.101.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz. V. Minorsky, “Mugan”, *İA*, C. VIII, s.446-450.

¹⁸ Hamd-Allah Mustawfi Kazwini, *Nuzhat- Al- Qulub*, (Çev. G.Le Strange), Cambridge Universty Press, London 1919, s. 91.

¹⁹ Zekeriya el-Kazvini, s.645.

²⁰ *Hududu'l-Âlem*, s.101.

aslında petrolün yeryüzüne çıktığı ve bölge insanı tarafından faydalandığı da seyyahların raporlarına yansımıştır.²¹

Arran ve Mugan bölgeleri eski zamanlardan itibaren pekçok Türk topluluğunun zaman zaman görüldüğü yörelerdendir. İskitler, Hunlar, Sibir ya da Sabarlar, Ağaçeriler gibi Türk grupları bunlardandır.²² Ancak bölgenin daimi Türk yurdu haline gelişi Selçuklular dönemiyle başlamıştır. Bilhassa Melikşah döneminde, 1076 yılında Emir Savtigin'in liderliğinde iskân edilen Türkmenlerin bölgenin Türkleşmesi hadisesinde önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmek gerekir.²³ Diğer yandan Moğol hâkimiyetinden evvel kalabalık bir Kıpçak topluluğunun Kıpçak-Gürcü münasebetleri çerçevesinde, Arran ve Mugan'a yerleştiği bilinmektedir.²⁴

Bu bağlamda Celaleddin Harezmsah'ın Moğol tazyikinden²⁵ Azerbaycan'a gelişi de buradaki Kıpçak varlığıyla yakından ilgiliydi.²⁶ Nitekim Harezmsahlar, kuruluşundan itibaren Kıpçaklarla yakın ilişkiler kurmuşlar ve bu sayede ordularında Kıpçaklardan müteşekkil birlikler kurmuşlardır.²⁷ Nesevi'ye göre, Kıpçaklar daima Harezmsah ailesine sadık olmuşlardır. Keza Celaleddin Harezmsah'ın İsfahan Kalesi önündeki yenilgisi üzerine Irak'tan dönüşü sırasında Kıpçaklara göndermiş olduğu elçi sevinçle karşılanmış ve Kıpçaklar derhal 50 bin çadırılık bir kuvveti Sultan'ın yardımına göndermişlerdir.²⁸ O sebeple Celaleddin Harezmsah'ın Mugan ve Arran'ı bir askeri karargâh olarak tasarruf ettiği görülür. Zira elde ettiği ganimetleri Mugan'da tuttuğu gibi sefer dönüşünde de ordusuyla buraya gelerek güç topladığı kaydedilmektedir.²⁹ Dolayısıyla Moğol işgali öncesinde Arran ve Mugan, başta Oğuz boyları olmak üzere çok sayıda Türk topluluğunun yerleştiği bir Türk yurdu niteliği taşımaktaydı.

Arran ve Mugan'da Moğol Hâkimiyetinin Tesisi

Azerbaycan ve Doğu Anadolu hayvancılıkla uğraşan aşiretlerin ihtiyacı olan uygun yaylak ve kışlaklara sahipti. O sebeple Yakınoğu'ya gelen konargöçer Türk ve Moğol aşiretleri, hayat tarzlarını tatbik edebilecekleri sahaları bulma konusunda güçlük çekmediler. Bölgede 1220'lerden

²¹ Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi*, (Çev. Işık Ergüden), İthaki Yayınları, İstanbul 2003. s.79; Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu)* (Çev. A. Deniz Altunbaş), Kronik Yayınları, İstanbul 2018, s.62.

²² Geniş bilgi için bkz. Z. Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1981, s.171; Z. Velidi Togan, "Azerbaycan", *İA*, C.II, s.98vd; Şerif Baştav, "Sabirler", *Belleten*, C. V/ S. 17-18, TTK Yayınları, Ankara 1941, s.58-60; A. N. Kurat, *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1992, .s.111.

²³ Togan, "Azerbaycan", s.101.

²⁴ Kıpçakların bölgeye gelişi ve Kıpçak-Gürcü ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'l Esir, *El-Kamil fi't Tarih*, C.XII, (Çev. Abdulkerim Özyaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s.366vd. Ayrıca bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s.105vd.

²⁵ eş-Şirazi, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, C. II, (Nşr. Abdu'l Muhammed Ayeti), Çaphane-i İlmi, Tahran 1372/1994, s.340.

²⁶ Salim Cönce, "Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü", *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* (13-17 Ekim1986), Samsun 1988, s. 482.

²⁷ İ. Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s.179vd; -Kafesoğlu, *Türk Milli...*, s.180; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s.136. Terken Hatun ve O'nun devlet içindeki nüfuzu hakkında geniş bilgi için bkz. Şirin Beyani, *Moğol Dönemi İrani'nde Kadın*, TTK Yayınları, Ankara 2018, s15vd; Sercan M. Ahicanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, (Çev. Kürşat Yıldırım), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s.227vd.

²⁸ en-Nesevi, *Siretü's-Sultan Celaleddin Mengüberti*, (Fransızca çev. O. Houdas), Paris 1891, s.286vd; en-Nesevi, *Celalüttin Harezmsah*, (Türkçe çev. Necip Asım), Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s.109. Ayrıca bkz. A. Taneri, *Celalü'd-din Harizmşah ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, s.125.

²⁹ Genceli Kiragos, *Moğol İstilasası (1220-1265)*, (Çev. Mahmut Kemal Bey), Post Yayınları, İstanbul 2018, s.31; Müverrih Vardan, *"Türk Fütühatı Tarihi" (889-1169)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), Milli Mecmua Yayınları, İÜEFY, Tarih Semineri Dergisi, C. I/ S. 2, İstanbul 1937, s.224; V. Minorsky, "Mugan", s.447.

itibaren başlayan ilk Moğol akınları,³⁰ bu asrın ikinci yarısında İlhanlı devletinin kurulmasıyla sonuçlandı. Siyasi hâkimiyetin tesisiyle yörenin başlıca yaylak ve kışlak sahaları Türk ve Moğol konargöçerleriyle dolup taşmıştı.³¹ Ancak Azerbaycan ve Doğu Anadolu arazisi Moğolistan bozkırları gibi geniş düzlüklerden ibaret değildi. Oldukça engebeli arazi yapısı ve yüksek platoları sebebiyle büyük sürülerle yaylak ve kışlak arasında yer değiştirmek oldukça güçtü. Her şeyden evvel Moğolistan bozkırlarında rahatça hareket ettirdikleri tekerlekli arabaları³² burada kullanmaları hemen hemen imkânsızdı. O nedenle birbirine yakın olan yaylak ve kışlakları tercih etmeliydiler. Bu bağlamda Doğu Anadolu yaylaları ile Arran ve Mugan kışlakları birbirini tamamlıyordu.

Moğolların bölgeyi işgali üzerine Selçuklular döneminden beri bölgede oturan Türkmen boyları akın akın Anadolu'ya çekildi.³³ Batı yönünde hareket eden bu Türkmenler Aras vadisini takip ederek Sürmeli, Eleşgirt ve Ahlat'a kadar ilerlemişlerdir.³⁴ Cüveyni'nin, Celaleddin Harezşah'ın Ahlat muhasarası esnasında, Ahlat'ı müdafa edenlerin şehre çok sayıda Doğu bölgelerinden getirdikleri Türk ve Türkmen gruplarını kullandıkları yönündeki kaydı da bunu teyit etmektedir.³⁵ Bahsi geçen Türkmen göçü devrin diğer kaynaklarına da yansımıştır. Nesevi, kalabalık Türkmen gruplarının Azerbaycan ve Karabağ'da birleşerek Batı'ya yani Doğu Anadolu'ya dalga dalga geldiklerini dile getirerek bu sosyal hadiseyi gözler önüne sermektedir.³⁶

Hülegü'nün Azerbaycan'a gelişinden evvel Çurmağun Noyan³⁷ ve O'nun rahatsızlanması³⁸ üzerine de Baycu Noyan Mugan yöresini kendisine kışlak olarak seçmişti.³⁹ Zira Mugan ve onun bir parçası olan Arran, bölgede hâkimiyet tesis eden göçebe Türk-Moğol kuvvetleri açısından bir karargâh durumundaydı. Burada konuşlanan ordu çevreye ve bilhassa Anadolu'ya akınlar yapar ve elde ettiği ganimetlerle geri dönerdi.⁴⁰ Nitekim Çurmağun, Çingis Han ile görüşükten hemen sonra emri altındaki yaklaşık 40 bin kişilik bir kuvvetle Celaleddin Harezşah'ın peşinden Azerbaycan'a gelmiş ve Mugan'ı çevreye yapacağı seferler için lojistik bir üs olarak seçmiştir.⁴¹ Bazen gönderdiği, bazen de bizzat komuta ettiği ordusuyla Kars, Erzurum, Erzincan ve Sivas'a kadar akınlarda bulunmuştur.⁴² Havaaların soğumasıyla tekrar Mugan'a dönen Çurmağun, bahara kadar birlikleriyle burada kışlamıştır.

³⁰ Gregory Ebu'l Faraç, *Ebu'l Faraç Tarihi*, C. II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1999, s.542; İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'yye fi'l-Umuri'l Ala'yye*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2014, s.502vd; Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012, s. 35vd; Kiragos, s.61vd; Vardan, s.228.

³¹ Marco Polo, s.77vd; Ebu'l-Fida, s.324. Evliya Çelebi, XVII. Asırda Van Gölü'nün kuzeyindeki dağların bölgedeki konar-göçer Türkmen aşiretlerinin sürüleriyle sürekli yayladıkları alanlar olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. I/S. 4, (Haz. S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı kredi Yayınları, İstanbul 2010, s.207.

³² Plano Carpini, Moğolların iki şekilde çadırlarının (yurt) olduğunu söyler. Küçük olanların sökölüp, toplanabildiğini ancak büyük çadırların araba şeklinde sabit kaldığını ve öküzler tarafından çekilerek taşındığını belirtmektedir. Bkz. Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, (Çev. Ergin Ayan), Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2014, s.41vd.

³³ Zekeriya el-Kazvini, s.644; F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, TÜDAV Yayınları, İstanbul 1999, s.155, 353.

³⁴ O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, s.524.

³⁵ Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa II*, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998, s.367vd; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s.147.

³⁶ Nesevi, (O. Houdas), s.370vd; Nesevi, (N. Asım), s.142; -Turan, *Selçuklular Zamanında...*, s. 524.

³⁷ Çurmağun Noyan hakkında bilgi için bkz. bkz. Enver Konukçu, "Moğol Sünit Boyundan Öteğdai'li Çormahan: Cengiz, Ögedey ve Töregene Hatun Döneminin (1206-1246) Büyük Hanı", *Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, (Edit. Hayrunnisa Alan vd.), TÜDAV Yayınları, İstanbul 2015, s.230-241.

³⁸ Çurmağun Noyan'ın felç olması nedeniyle yerine Baycu Noyan atanmıştır. Bkz. İbn Bibi, s.490; Kiragos, s.47.

³⁹ Grigor, s.29; Kiragos, s.62; Müneccimbaşı, *Camiü'd- Düvel*, C. II, (Çev. Ali Öngül), Kabaıcı Yayınları, İzmir 2000, s.117, s. 89vd; Wilhem Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (Çev. Ergin Ayan), Ayışığı Yayınları, İstanbul 2012, s.135. Ayrıca bkz. F. Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *SAD*, C. I, TTK Yayınları, Ankara 1970, s.3.

⁴⁰ Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayınları, İstanbul 2006, s.19.

⁴¹ Cüveyni, C. I, s.187.

⁴² Bilgi için bkz. İbnü'l Esir, C. XII, s.463vd.

Aknerli Grigor, Mugan'ın yaz-kış yeşil otlaklara sahip olduğunu, bu sebeple Moğolların kışlak olarak burayı seçtiklerini belirtmektedir.⁴³ Aynı şekilde yörenin önemli şehirlerinden Gence'de yaşayan ve Moğol istilasını bizzat gören Ermeni Kiragos:

“Tatarlar, yanlarında taşıdıkları eşya ve esirler ile Ağvanlıların yanına varınca, verimli Mugan ovasında çadırlarını kurdular. Burada su, orman, meyve ağaçları, av hayvanları velhasıl yeryüzünün bütün feyz ve bereketi mevcut idi. Tatarlar burada kışlarlar. İlkbaharda da etrafa dağılarak talan ederler. Kış mevsiminde ise tekrar buraya dönerler.”

diyerek, Mugan'ın Moğol orduları açısından önemini açık bir şekilde tasvir etmektedir.⁴⁴

1242'den itibaren Çırmağın'un yerini Baycu Noyan aldı. Aras vadisini takip ederek daha batıya yapılan seferleri devam ettirmiş, aynı şekilde askeri üs olan Mugan'a çekilmiştir.⁴⁵ 1250'li yılların ortalarında Gürcistan üzerinden güneye inen Rubruk, Baycu'nun Mugan'daki otağında konuk olmuş ve bu sayede O'nun komuta ettiği ordunun sahip olduğu otlakları bizzat görme şansını da elde etmiştir. Bölgede Moğol kabilelerini gördüğünü söyleyen Rubruk, Hülegü'nün batıya gönderilmesiyle Mengü Kağan'ın, Baycu Noyan ile İran'da bulunan Argun Aka'yı merkeze çağırıldığını belirtir.⁴⁶

Azerbaycan'a gelen Moğol tümenleri otu bol ve aynı zamanda kışlamak için uygun olan Arran ve Mugan'da karargâh kurdular.⁴⁷ Ebu'l-Fida, kalabalık Moğol topluluklarını barındırabilecek niteliklerinin yanısıra, iklimi sıcak ve havası nemli Mugan'ın verimli arazisi, Moğol ordusunun ihtiyacı olan otlaklara sahip olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸ Smith, 8 bin kilometrekareden daha fazla bir alana sahip Mugan kışlağının kabaca bir hesapla yılda 500 bin ton ot sağlayabileceğini belirterek, bu kaynağın en az bir tümen askeri besleyebileceğini neticesine varmaktadır.⁴⁹

Mengü Han'ın Baycu Noyan'a haber yollayarak Hülegü'nün ordusuna katılmasını söylemesine rağmen Hülegü, Mugan yöresinin mahiyetinde bulunan orduyu ancak besleyebileceğini düşünmüş olacak ki Baycu Noyan'ın Anadolu'ya doğru gitmesini istemiştir (1256).⁵⁰ Çünkü maiyetinde aileleri ve sürüleriyle birlikte gelmiş olan oldukça kalabalık bir ordu vardı.⁵¹ Mengü Kağan kardeşi Hülegü'yü İran'a gönderirken bütün Moğol ordusunun % 20 sinin verilmesini emretmişti.⁵² Bu da 280 bin gibi büyük bir rakama tekabül etmekteydi. Her bir asker ailesiyle geldiğine göre ortalama bir hesapla Hülegü'nün yanında bir milyon civarında büyük bir insan nüfusu mevcuttu.⁵³ Bunun yanında her

⁴³ Grigor, s.27.

⁴⁴ Kiragos, s.36.

⁴⁵ İbn Bibi, *Selçukname*, (Çev. M. Halil Yinanç), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s.173vd; Kiragos, s.44.

⁴⁶ Rubruk, s.37vd.

⁴⁷ Sümer, “Anadolu'da Moğollar”, s.2vd.

⁴⁸ Ebu'l-Fida, s.320. Mugan hakkında geniş bilgi için bkz. Zekerya el-Kazvini, 644vd; Hamd-Allah Mustawfi Kazvini, *Nuzhat- Al- Qulub*, (Çev. G.Le Strange), Cambridge Universty Press, London 1915, s.91.

⁴⁹ J. Masson Smith, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qışlaqs and Tümens”, *The Mongol Empire and Its Legacy*, (Edit. David Morgan-Reuven Amitai Preiss), Leiden 2000, s. 47vd.

⁵⁰ Cüveyni, C. III, s.488; Reşidüddin, *Camiü't Tevarih (İlhanlılar kısmı)*, (Çev. İsmail Aka vd.), TTK Yayınları, Ankara 2013, s.14; Vardan, s.230. Ayrıca bkz. Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s.173; C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s.251; -Sümer “Anadolu'da Moğollar”, s.24vd.

⁵¹ Smith, “Qışlaqs and Tümens...”, s. 39.

⁵² Bu ordunun mahiyeti hakkında bkz. Ebu'l-Farac *Tarihi II*, s.556; Ebu'l-Farac, *Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Serefeddin Yalıtıkaya), TTK Yayınları, Ankara 2011, s.25vd; Mirhond, *Tahrir-i Ravzatu's-Safa* (5.kısım), (Nşr. Dr. Abbas Zeryab), Tahran 1358, s.889; Hondmir, *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer*, C. III, (Nşr. Muhammed Debir Siyaki), Çaphane Basmevi, 1362/ Tahran 1983, s.94.

⁵³ Z. Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1981, s.251; Abdulkadir Yuvalı, “Anadolu'nun Türkleşmesi ve Moğollar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 38, İstanbul Ekim 1985, s.100.

ailenin ortalama 150 olmak üzere, tüm orduya ait 22 ile 23 milyon arasında bir hayvan nüfusunun olduğu tahmin edilebilmektedir.⁵⁴

Yukarıda bahsedilen genellikle at ve küçükbaş hayvandan mürekkep büyük sürüleri için şüphesiz geniş otlak alanları vazgeçilmezdi. O sebeple Hülegü'nün daha bölgeye gelir gelmez Arran ve Mugan otlaklarını yurt edinmiştir ki, bu durum O'nun Baycu'yu neden Anadolu'ya sevk ettiğini de daha anlaşılır hale getirmektedir. Bir süre sonra Hülegü'nün kışlak olarak Mugan'dan ziyade Arran'ı tercih ettiği gözlenmektedir.⁵⁵ Arran'ın Aladağ yaylağına yakın olmasının Hülegü'nün bu kararında etkili olduğu çok açıktır. Zira Aladağlar verimli yaylalarıyla ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak tabii özellikleri üzerinde barındırıyordu.⁵⁶ Her şeyden evvel burası Moğolların ictimai yaşamında vazgeçemedikleri avlanma imkânlarına da sahipti. Ordunun et ihtiyacının önemli bir kısmını avcılıkla sağlayan Moğollar, aynı zamanda bu süre avları vasıtasıyla savaşa hazırlık yaparlardı.⁵⁷

İlhanlı İdari Sisteminde Arran ve Mugan Kışlakları

İlhanlılar, ülkeyi eyaletlere ayırırken askeri teşkilatlanma ile bunların işesinin teminini de göz önünde bulundurmuşlardı. Özellikle konargöçer toplulukların yaylak ve kışlaklarının bir idari üniteye birleştirilmesine önem vermişler, bu anlayışın bir sonucu olarak da merkezi Ahlat olan Van Eyaleti'ni tesis etmişlerdir.⁵⁸ Bu Eyalet, Erzurum'dan Salmas'a, Arran'dan Ahlat'a kadar olan bölgeyi içerisine alıyordu. Dolayısıyla Aladağ yaylağı ile Arran kışlağı tek ünite içerisinde, adeta birbirini tamamlıyordu.⁵⁹

İlhanlı hâkimiyeti altında bulunan topraklardaki hatırı sayılır altı kışlaktan biri olan Arran,⁶⁰ eski zamanlardan itibaren konar-göçer aşiretler açısından önemli bir kışlak vazifesi üstlendiği gibi, İlhanlı döneminde de ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Nitekim Zekerya el-Kazvini Arran'ın su kaynakları ve av imkânları bakımından oldukça zengin bir bölge olduğunu anlatır. Bilhassa Kür nehrinden çıkarılan balığın ve Şirvan'da işlenen ipeğin kuzey bölgelere Hazar denizi vasıtasıyla ihracı için Kür nehrinin kiralandığını ve bununla 60 bin dinarlık bir gelir sağlandığını kaydetmektedir.⁶¹

Hülegü'nün Mugan ile Arran yöresini kışlak yapmasında şüphesiz birtakım siyasi beklentilerinin de rolü vardı. Evvela Hülegü bu hamlesiyle Cuci Oğullarının (Altınordu) bölge üzerindeki hak iddialarının da önüne geçmiş oluyordu.⁶² Zira *Çingis Yasası*'na göre,⁶³ Tebriz ve

⁵⁴ Smith, "Qışlaqs and Tümens...", s.40vd.

⁵⁵ eş- Şirazi, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, C. I, (Nşr. Abdu'l Muhammed Ayeti), Çaphane-i İlmî, Tahran 1994, s.27.

⁵⁶ Yazıcızade, Aladağ'ın havasının hoş, verimli, asker ve hükümdarlar için bulunması zor yaylaklar olduğunu söyleyerek, temmuzun sıcaklığında dahi karların eremediğini, otunun kartlaşmadığını, sinek ve haşeratin bulunmadığını ve yüzbin kişilik bir orduya sahip bir hükümdarın, çok sayıda konargöçer aşiretlerin yaylasalar bile otunun kışlamayacağını belirterek bu gerçeği dile getirmektedir. Bkz. Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Ali Selçuk*, (Çev. Abdullah Bakır), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009, s.702.

⁵⁷ el- Mukaddesi, *Ahsenü't Tekasim*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s.380vd. Moğollarda av konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Cüveyni, C. I, s.88vd; Rubruk, s.37vd. Ayrıca bkz. Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilatı...*, s.66vd; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Eren), TTK Yayınları, Ankara 2000, s.55vd.

⁵⁸ F. Sümer, *Kara Koyunlular*, TTK Yayınları, Ankara,1992, s.33; İsmail Aka, "Anadolu'dan İran'a Göçler", *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu* (16-17 Aralık 2002 Konya), TTK Yayınları, Ankara 2003, s.57. Van Eyaleti hakkında geniş bilgi için bkz. Erol Keleş, "İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti'nin Yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.5/S.18, (Aralık 2018), s.558-585.

⁵⁹ *Nuzhat- Al- Qulub*, s.100; Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar...*, s.148.

⁶⁰ Diğer kışlaklar için bkz. -Smith, "Qışlaqs and Tümens...", s. 56.

⁶¹ Bkz. Zekerya el-Kazvini, 570vd.

⁶² *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, C. I, s.27.

⁶³ Cengiz Yasası hakkında geniş bilgi için bkz. S. Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, TTK Yayınları, Ankara 2014, s.163-170; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*, TTK Yayınları, Ankara 1998, s.251vd.

Meraga'nın vergi gelirleri Cuci ulusu sultanlarına verilmekteydi.⁶⁴ O sebeple *Yasa*'nın kendisine vermiş olduğu hakla Berke Han, Hülegü'den Azerbaycan topraklarının kendisine bırakılmasını iddia edebiliyordu. Ancak İlhanlılar açısından Kafkasya Kalesi, hem kuzeyindeki hem de güneyindeki arazinin müdafaası için büyük önem arz etmekteydi.⁶⁵ O sebeple bu bölgede çok sayıda Moğol tümeni güvenliği sağlamak amacıyla hazır beklemekteydi.

Hülegü, umumiyetle Arran'da kışlasa da Mugan'ın zengin otlaklarını da ihmal etmemiştir. Nitekim Vardan, hükümdarın Meyyafarikin muhasarasının uzaması üzerine, ordusuyla Taron kazası adı verilen yerdeki Mugan ovasına çekildiğini ve burada bulunduğu sırada bir şehir kurmaya karar verdiğinden bahsetmektedir.⁶⁶ Yakın dönemde bölgede yapılan kazı çalışmaları Vardan'ın verdiği bu bilgiyi teyid eder niteliktedir. Buna göre, aralarında Arran'ın da bulunduğu Aladağ, Hoy, Tebriz ve Maraga gibi şehirlerde saray kalıntıları ortaya çıkarılmıştır.⁶⁷ Kiragos'un kaydına göre; Hülegü, Garni ovasında büyük bir şehir kurmak için harekete geçmiştir. Ancak gerekli malzemenin bölgede bulunmayışı, çok sayıda insan ve hayvanın kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Öyle ki, yüz çift öküzün yerinden oynatamayacağı kadar büyüklükte ağaç kütüklerinin taşınması gerekiyordu. Yolların bozuk olması ise taşıma işini ayrıca zorlaştırmaktaydı. Bu yüzden insanlar büyük eziyetlere katlanmak zorunda kalmışlardı. Hülegü kurduğu bu şehirde ayrıca büyük ibadethaneler de inşa ettirmişti. Taş, tahta ve boya işlerini yapacak ustaları dahi dışarıdan getirtmişti.⁶⁸ Orbelian'a göre; Hülegü bununla da yetinmemişti. Nitekim uzak bölgelerden çam fidesi getirtip, bölgeyi ağaçlandırdığı gibi Alıncak ve Voyaç-Zor (Nahçıvan veya Doğu Arpaçay) gibi yerlerin beyi, Orbellilerden Elikum oğlu Simbat Bey, Pasin bölgesinden yani Sarıkamış ve Soğanlı ormanlarından kereste tedarik etmekle görevlendirilen Orbelliler'den Simbat ise Hülegü tarafından ödüllendirilmiştir.⁶⁹

Hülegü daha İran'a gönderilmeden evvel Mengü Han, Argun Aka'nın idaresi altında bulunan Azerbaycan ve Arran'ı bir yarılıkla yeniden O'na vermişti. Böylece yöre, Argun Aka'nın yönetimi altında, Melik Sadreddin adlı bir vali tarafından idare edildi.⁷⁰ Hülegü'nün Tebriz merkezli İlhanlı devleti'ni tesisinden sonra Tebriz'e vali olarak tayin edilen Melik Sadreddin'in 1263'e kadar Azerbaycan ve Arran'ın idaresini yürüttüğü anlaşılmaktadır.⁷¹

Abaka döneminde Arran ve Mugan kışlakları İlhanlılar açısından önemini artırarak devam ettirmiştir. Keza tahta geçiş töreninin hemen akabinde Abaka, yaptığı idari atamalarda⁷² bu hassasiyetini göstermiştir. Bu bağlamda hanedana mensup birini yani kardeşi Yeşmut'u, Derbent,

⁶⁴ Bkz. el-Ömeri, *Mesaliku'l Ebsar fi Memalik'il-Emsar* (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım), (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s.125. Bu durum Gazan Han zamanına kadar devam edecektir. Bkz. Reşidüddin, *Tarih-i Mübarek Gazani, Geschichte der İlhanlı Abaga bis Gaihatu*, (nşr. Karl Jahn), Stefan Matbaası Yayınları, Prag 1941, s.143; Z. Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. I, Evkaf Matbaası Yayınları, İstanbul 1931, s.39.

⁶⁵ İlhanlılar, Kafkasya'yı ellerinde tutmakla 16. ve 18. Yüzyıllarda Safeviler Hanedanlığının bir bakıma yaptığını icra etmekteydi. Aynı şekilde 19. Asırda ise Rusya, bu dağlık araziye ele geçirmek için uğraş veriyordu. Bkz. Bertold Spuler, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 2011, s.70.

⁶⁶ Bkz. Vardan, s.233. Cüzcani ise Hülegü'nün Meyyafarikin'in muhasarasına bizzat katıldığını, kaleyi almaya muvaffak olamayınca da Muş Sahrası adı verilen otağa çekildiğini belirtmektedir. Bkz. el-Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri*, (Çev. Mustafa Uyar), Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s.170.

⁶⁷ Bu eserlerin kalıntıları hakkında bkz. Dietrich Huff, "The İlhanid Palace at Takht-ı Sulaymen Results: Excavation" *İslamic History and Civilization (Beyond The Legacy of Genghis Khan)* Volume 64, (Edit. Wadad Kadı vd.), Leiden-Boston 2006, s.95.

⁶⁸ Kiragos, s.148vd.

⁶⁹ Stephanos Orbelian *Histoire de la Siounie*, (nşr. Marie F. Brosset), Saint- Petersburg 1864, s.233vd; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, C. II, Işıl Yayınları, İstanbul 1953, s.443.

⁷⁰ Cüveyni, C. II, s.416; Mirhond, *Tarih-i Ravzatü's Safa Fi Siret'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa*, C. V, Çaphane Basımevi, Tahran 1339, s.182.

⁷¹ *Camiü't- Tevarih*, s.69.

⁷² Bu atamalar hakkında bilgi için bkz. *Camiü't- Tevarih*, s.73; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.38.

Şirvan ve Mugan'dan Aladağ hudutlarına kadar olan yerlerin muhafazası için görevlendirdi. ⁷³Aslında Yeşmut, Hülegü zamanından beri sözü edilen bölgenin idaresini üstlenmiş durumdaydı. ⁷⁴

Abaka da iktidarı zamanında genellikle yazları buraya yakın Aladağ ve civarında geçirirken, kışlak olarak da ordu ve devlet ricaliyle birlikte Arran ya da Bağdat'ı kullanmaktaydı. ⁷⁵ Argun'un da bu geleneği takip ettiği görülmektedir. Reşidüddin'in kaydından bu dönemde Mansuriye Sarayı'nın, Arran'da kışlayan Argun için vazgeçilmez bir ikametgâh olduğu anlaşılmaktadır. ⁷⁶ Arran'daki bu sarayın Argun döneminde bölgenin idarecisi olduğu anlaşılan Yahudi asıllı Muhezzibbu'd-Devle Ebu Mansur ⁷⁷ tarafından yaptırıldığı kuvvetle muhtemel görünmektedir. Bilhassa hastalığının başgösterdiği zamanlarda Argun, Arran'ın havasından medet ummuş olacak ki son dönemlerinde de burada olmayı yeğlemiştir. Zaten 1291'de Arran kışlağının Bahçe adı verilen mevkiinde hayatını kaybetmiştir. ⁷⁸

İlhanlı tahtına Aladağ yaylağında düzenlenen merasimle oturan Geyhatu, ⁷⁹ hükümdarlığı döneminde yazları genellikle burada geçirirken, Arran'ı da kışlak olarak kullanmaktaydı. Ahlat'ta bulunduğu sırada bazı idari kararlar alan Geyhatu, ⁸⁰ ekim ayının başında Aladağ'a gelmiş, ⁸¹ burdan Tebriz'e uğradıktan sonra kışı geçirmek üzere tüm İlhanlı hükümdarları gibi Arran kışlağına dönmüştür. Esasında burası Geyhatu'nun hayatında önemli bir yer işgal etmekteydi. Nitekim Şehzadeliği sırasında da Arran kışlağı içerisinde, Kür nehrinin kıyısında bulunan Karaçalı mevkiini kışlak olarak kullanmaktaydı. Burada devlet işlerini düzene koymakla uğraşan hükümdar çevre ülkelere elçiler göndermişti. ⁸²

Gazan Han zamanına kadar Altın Orda Devleti'nin yukarıda bahsi geçen İlhanlı toprakları konusundaki iddiaları devam etmiştir. Ancak Altın Orda tahtına Tokta'nın geçişiyle birlikte bir yumuşama döneminin yaşandığı ve bilhassa uzun yıllar kapalı kalan Kafkasya yolunun tekrar canlandırılmasına bakılacak olursa, iki Moğol devleti arasında savaş sürecinin yerini daha evvel iyi ilişkilere bıraktığı söylenebilir. Nitekim 1290 yılında Tokta tahta geçtiğinde, İlhanlı tahtında Geyhatu vardı. 1312'ye kadar da Altın Orda tahtında kaldı. Vassaf, bu dönemde iki devlet arasında elçilerin gönderildiğini, karşılıklı mektupların yazıldığını ifade etmektedir. Bu siyasi yumuşama kısa sürede müspet neticeleri beraberinde getirmiştir. Nitekim güven ortamı ticareti yeniden canlandırmış, bilhassa Aran ve Mugan kışlakları araba ve çadırlarla, at ve koyun sürüleriyle dolmuştur. Bölgenin ürünleri eskiden olduğu gibi çevre memleketlerde çok rağbet görmüştür. ⁸³

Dokuz yıl kadar süren hükümdarlığı zamanında Gazan Han umumiyetle Arran'ı kışlak olarak kullanmıştır. ⁸⁴ İlhanlı hükümdarı, yaz mevsimini Arran kışlağına yakın olan Aladağ'daki sarayında geçirir, ⁸⁵ kışlaktan yaylağa gitmekte olan av hayvanlarının geçiş güzergâhı olan bu bölgede zaman zaman avlanmayı da ihmal etmemiştir. ⁸⁶ Bu avlanma etkinliğini bir şölene dönüştürdüğü anlaşılan Gazan Han'ın, büyük hazırlıklar yaptırarak, avlanılacak sahayı çitlerle ve duvarlarla çevirtip, tüm av hayvanlarını çember içerisine aldırıyordu. Bunu ağaçtan yapılmış köşkü üzerinden seyredirken, bir yandan da avlanmanın zevkini çıkarıyordu. ⁸⁷ Bu vesileyle Gazan Han'ın, avlanmayı bir eğlence

⁷³ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", s.37.

⁷⁴ *Camiü't- Tevarih*, s.71.

⁷⁵ *Camiü't- Tevarih*, s.79,83,118,122, 134; *Tarih-i Mübarek Gazani*, s.350; A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Çev. İlyas Kamalov), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s.52.

⁷⁶ *Camiü't- Tevarih*, s.156,158,168,

⁷⁷ Mirhond, C.V, s.271.

⁷⁸ *Camiü't-Tevarih*, s.172.

⁷⁹ Bkz. *Camiü't-Tevarih*, s.177; Hondmir, C. III, s.135. Ebu'l-Farac, Geyhatu'nun Rum ülkesinden döner dönmez Büyük Ermenistan dağlarında Moğol prens ve asilzadelerin desteğiyle tahta geçtiğini belirtir. Bkz. *Ebu'l-Farac Tarihi*, C. II, s.639.

⁸⁰ Aksarayi, Geyhatu'nun bu kararları Aladağ'da aldığını belirtir. Bkz. Aksarayi, *Müsameretü'l-Ahbar*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2000, s.137.

⁸¹ *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, C. III, s.159.

⁸² *Camiü't-Tevarih*, s.158vd; Hondmir, C. III, s.135.

⁸³ Yakubovskiy, *Altın Orda...*, s.50.

⁸⁴ *Tarih-i Mübarek Gazani*, s.111,116vd,135,137vs.

⁸⁵ *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s.885.

⁸⁶ *Camiü't-Tevarih*, s.286; *Tarih-i Mübarek Gazani*, s.236.

⁸⁷ *Camiü't-Tevarih*, s.287; *Tevarih-i Al-i Selçuk*, s.886vd.

olmanın ötesinde sürekliliğe dönüştürerek ordusunu her daim savaşa hazır hale gelmesini temin etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Bu dönemde Altınordu'nun Azerbaycan üzerindeki iddialarını gündeme getirmesi üzerine münasebetleri tekrar kopmuştur. Zira Altın Orda hükümdarı Tokta'nın kalabalık bir süvari birliği eşliğinde gönderdiği elçilik heyeti, Gazan'ın huzurunda açık bir şekilde Altın Orda'nın Azerbaycan konusundaki iddialarını dile getirmekten geri durmamıştır. Tokta, İlhanlı hükümdarı tarafından eli boş gönderilen heyetinin⁸⁸ intikamını İlhanlıları Kara Deniz geçidinden uzak tutarak bölgedeki ticaretini sekteye uğratarak almak istemiş ve bunda da başarılı olmuştur. Dolayısıyla yukarıda bahsi geçen iktisadi canlılık yerini durgunluğa bırakmıştır.⁸⁹

Yukarıda bahsi geçtiği üzere Aladağ yaylağına yakın olan Arran kışlağı İlhanlı hükümdar ve devlet adamlarının büyük sürülerinin ihtiyaçları açısından vazgeçilmezdi. Aynı zamanda burası kuzey-güney yönünde seyreden kervanlar açısından da önemli bir güzergâhtı. Bilhassa Tebriz-Karabağ istikametinden geçen yol önemli ticaret kervanlarının uğrak yeriydi.⁹⁰ Doğu ülkelerinden gelen kervanlar Tebriz üzerinden Kür ve Aras vadileri boyunca Trabzon limanına ulaşıyordu.⁹¹ Haçlı Seferleri sebebiyle güvenli olmaktan çıkan Doğu Akdeniz limanları, bu işlevini daha kuzeydeki ticaret yollarına bıraktı.⁹² Ancak sözü edilen Azerbaycan eksenli İlhanlı-Altınorda mücadelesi, ortaya çıkan bu durumun fırsata dönüştürülmesine mani oldu.⁹³

Dönemin vezirlerinden Sadreddin Halidi, belki yöreyi bayındır hale getirerek, güvenliği tesis edip, ticareti yeniden canlandırmak maksadıyla, bir plan çerçevesinde Arran'da Kür nehrinin sahilinde bir şehir kurma eşebüsünde bulundu. Hazinesinden devasa paralar harcıyarak şehrin inşasına hızlı bir şekilde koyuldu. Evler, dükkânlar, ribatlar, hamamlar vb. büyük ölçüde ortaya çıkmaya da başlamıştı. Ancak nehir sularının taşabileceği iyi hesap edilememişti. Dolayısıyla korkulan olmuş; bahar yağmurlarıyla Kür nehrinin taşması sonucunda şehir birkaç saat içerisinde ortadan kalkmıştı. Nitekim Aksarayı, baharın başlamasıyla yağan yağmur, eriyen kar suları ve nihayet Kür nehrinin taşmasıyla bölgenin bir mızrak boyuna varan sular altında kaldığını belirtmektedir.⁹⁴ Ancak bu olay İlhanlıların şehir kurma konusundaki kararlılığını yok etmeye yetmedi. Zira Gazan ve Olcaytu dönemlerinde şehirleşme konusunda önemli ilerlemeler kaydedildi. Şenbi Gazan⁹⁵ ile Sultaniye şehirleri bu dönemlerde inşa edildi. Hatta Sultaniye şehri Tebriz'in doğusunda, Mugan'a oldukça da yakın bir mesafede inşa edilmişti.⁹⁶ Aynı şekilde Gazan Han, Hazar denizine yakın, kendi adıyla anılan Mahmudabad şehrini kurdu.⁹⁷

Şehirleşme faaliyetleri İlhanlı hükümdarlarını yaylak ve kışlak hayat tarzından vazgeçiremedi. Ilıman havası, kurumayan bol otlaklarıyla Arran-Mugan bölgeleri, havaların soğumasıyla birlikte

⁸⁸ *Tarih-i Mübarek Gazani*, s.143; Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu...", s.39. Hatta Gazan Han elçilik heyetinin bu kadar kalabalık olmasıyla alay etmiş ve İlhanlı ülkesini ele geçirmek için daha kalabalık bir orduyla gelmeleri gerektiğini belirtmiştir. Elçilik heyetinin tüm taleplerini kısa açık bir dille reddeden Gazan Han, "Tokta bilir ki bir tavuk çok tane yer. Av kuşu güvercinlerin çok sayıda olmasına sevinir. Kurt ise bu sürünün kalabalık oluşundan haz duyar" sözleriyle Altın Orda devletinin isteklerine boyun eğmeyeceğini dile getirmiştir. Bkz. *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, C. III, s.221vd. Ayrıca bkz. İlyas Kamalov, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s.78vd; Osman G. Özkuzugüdenli, *Gazan Han ve Reformları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009, s.163.

⁸⁹ Spuler, *İran Moğolları*, s.70.

⁹⁰ *Nuzhat-Al-Qulup*, s.174.

⁹¹ Togan, "Azerbaycan", s.108.

⁹² Neslihan Durak, "Moğolların Karadeniz Ticaretine Yönelik Tasarrufları", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, C. II, Samsun 2013, s.793vd. Ayrıca bkz. -Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri...*, s.50; Ahmet Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016, s.134.

⁹³ Cahen, *Osmanlılardan Önce...*, s.313; -Turan, *Selçuklular Zamanında...*, s.519vd. Bu konuda ayrıca bkz. İ. Kamalov, *Avrasya Fatihisi...*, s.81vd.

⁹⁴ Aksarayı, s.189.

⁹⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz. *Nuzhat-Al-Qulup*, s.79vd; Spuler, *İran Moğolları...*, s.488.

⁹⁶ Hamdullah Kazvini Müstevfi, *Tarih-i Güzide*, (Nşr. Abdullah Hüseyin Nevai), Firdevsi Matbaası Yayınları, Tahran 1944, s.147. Sultaniye şehrinin kuruluşu ve özellikleri hakkında geniş bilgi için bkz. Kaşani, *Tarih-i Olcaytu*, (Nşr. M. Hemblu), Farsça Metinler Koleksiyonu, Tahran 1348, s.45vd.

⁹⁷ *Nuzhat-Al-Qulup*, s.92.

hükümdarların ordu ve aileleriyle birlikte göç ederek kışı geçirdiği yerler olmaya devam etti.⁹⁸ Bilhassa Aladağ yaylaları ile Karabağ, Olcaytu zamanında da önemini korumuştur. İbn Battuta, İlhanlı hükümdarı Muhammed Hudabende (Olcaytu)'nin yaz mevsimini Karabağ'da geçirdiğini ve buranın Tebriz ile Sultaniye arasında bir yer olduğunu belirterek, bazı siyasi ve idari meselelerin çözümü için Karabağ'da toplantıların yapıldığını ve karara bağlandığını da kaydetmektedir.⁹⁹

Olcaytu Han'ın Ağustos ayından Kasım ayına kadar burada kalmayı tercih ettiği bilinmektedir.¹⁰⁰ Bunun sebebi ise bu aylarda Aladağ yaylağının av hayvanlarının geçiş güzergâhı olmasındandır.¹⁰¹ Ermeni Kralı Hayton (Hetum), bu çevrede büyük sülünlerle beyaz tüylü *seyserac* adı verilen kuşların uğrak yeri olduğunu belirtir ki,¹⁰² *Kuş Kapu* da adı verilen Mugan civarındaki bu mıntaka göçmen kuşların geçiş güzergâhı üzerinde bulunmaktadır.¹⁰³ Sadece hükümdar değil aynı zamanda devletin ileri gelen emirleri de bu geleneği devam ettiriyorlardı. Emir Çoban Sulduz, zaman zaman kışları Arran ya da Mugan'da geçirirken,¹⁰⁴ yaz aylarında ise komuta ettiği ordusuyla birlikte Aladağ civarında bulunuyordu.¹⁰⁵ Kaşani, bir defasında vezir Reşidüddin'in dört ay gibi uzun bir süre Arran kışlağında kaldığını belirtmektedir.¹⁰⁶

Arran ve Mugan'ın İlhanlı sosyal ve iktisadi sistemindeki değeri hakkında yüklü malumat sahibi olsak da bu kışlakların devlet hazinesine kazandırdığı vergi gelirleri hakkında bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Çünkü konuyla ilgili bilgi veren kaynaklar İlhanlı devletinin dağıldığı dönemde kaleme alınmış maliye kayıtlarını ihtiva etmektedir. Bunlardan biri 1339'da yazılmış, 1336 vergi gelirlerini gösteren *Nuzhat-Al-Qulup* iken; diğeri 1350'lerden sonra kaleme alınmış *Risale-i Felekiyye* adlı maliye kayıtlarıdır. *Nuzhat-Al-Qulup*'un kayıtlarına göre, Arran ve Mugan'ın vergi gelirlerinin 1336'larda 303 bin dinara tekabül etmektedir. Aynı kaynak Moğol hâkimiyeti öncesinde yani Atabeyler zamanında sözü edilen yerlerin hazineye 3 milyon dinar vergi ödediğini de kaydeder.¹⁰⁷ Diğer yandan bu kayıtların merkezi otoritenin dağılmaya yüz tuttuğu bir döneme tesadüf ettiğini de unutmamak gerekir. Buna karşın taht mücadelelerinin yoğun yaşandığı hatta bölgesel iktidarların hüküm sürdüğü dönemde yazılan *Risale-i Felekiyye*'nin verdiği bilgiler göre; Arran, Mugan ve Şirvan'ın da dâhil olduğu bu bölge Hoca Fesihî Şirvani isimli bir şahsın uhdesinde olup, yıllık gelirleri 820.000 dinardır.¹⁰⁸ Ayrıca bu kayıtlarda Arran'ın kayıtsız yani tahsil edilemeyenlerle birlikte geliri 50.000 dinar iken, yalnız başına Arran karargâhının geliri ise 32.000 dinar olarak gösterilmektedir.¹⁰⁹

Sonuç

Bir bozkır toplumu olan Moğollar, temel iktisadi faaliyetleri olan hayvancılığın bir neticesi olarak yarı göçebe hayat tarzını sürdürmek durumunda kalmışlardır. Sahip oldukları büyük hayvan sürüleri için taze otlaklar peşinde sürekli hareket etmişlerdir. O sebeple yaylak ve kışlak özelliklerine haiz mekânlar, onların hayatında büyük önem taşımıştır. Ortadoğu'ya gelen Moğol aşiretleri, bu manada sıkıntı çekmediler. Çünkü Azerbaycan'ın kışlak sahaları ile Doğu Anadolu'nun yaylakları pek çok Moğol topluluğu ile büyük askeri birliklerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek özelliklere sahipti. Elverişli iklimi, aldığı bol yağış, verimli topraklarıyla Arran ve Mugan, bu manada biçilmiş kaftan gibiydi. O sebeple henüz İlhanlı devletinin kurulmasından önce birer askeri üs vazifesi gören Arran ve

⁹⁸ Kaşani, s.31, 41, 45, 48, 53, 61, 72, 98, 177; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına...*, s.185. İlhanlıların yaylak ve kışlakları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Uyar, "İlhanlı Yaylak ve Kışlakları...", s.244-257.

⁹⁹ İbn Battuta, *Seyahatname*, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s.87.

¹⁰⁰ Kaşani, s.175vd; *Tarih-i Vassaf*, C. IV, s.276.

¹⁰¹ J. Kolbas, *The Mongols in İnan (Çingiz Khan to Uljaytu 1220-1309)*, Routledge, New York 2006, s.362.

¹⁰² Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (Çev. A. Tayfun Özcan), Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s.191.

¹⁰³ J. A. Boyle, "Dynastic and Political History of the İlkhans", *The Cambridge History of İnan IV*, Cambridge 1968, s.390.

¹⁰⁴ Kaşani, s. 136, 176.

¹⁰⁵ Kaşani, s.89.

¹⁰⁶ Kaşani, s.195.

¹⁰⁷ *Nuzhet al-Qulub*, s.91. Ayrıca bkz. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s.27.

¹⁰⁸ el-Mazandarani, *Risale-i Felekiyye*, (nşr. Walther Hinz), Franz Stainer Verlag GMBH, Weisbaden 1952, s.159 (91b).

¹⁰⁹ *Risale-i Felekiyye*, s.169 (97b).

Mugan, Hülegü'nün gelişiyle daimi kışlak haline dönüştürülmüştür. Hülegü döneminden itibaren saraylar ve şehirler inşa edildiği anlaşılan Arran ve Mugan, İlhanlı devletinin yıkılışına ve hatta bölgesel iktidarların hüküm sürdüğü dönemlere kadar da önemini korumuştur.

Kaynakça

Ahicanov, Sercan M., *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, (nşr. Kürşat Yıldırım), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

Aka, İsmail, “Anadolu’dan İran’a Göçler”, *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu* (16-17 Aralık 2002 Konya), TTK Yayınları, Ankara 2003.

Aknerli grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

Aksarayı, *Müsameretü'l-Ahbar*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2000.

Arsal, Sadri Maksudi *Türk Tarihi ve Hukuk*, TTK Yayınları, Ankara 2014.

Beyani, Şirin, *Moğol Dönemi İranı'nda Kadın*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

Boyle, J. A., “*Dynastic and Political History of the İlkhans*”, The Cambridge History of İran IV, Cambridge 1968.

Cahen, Claude *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul 1984.

_____, C., *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (Çev. Erol Üyepazarcı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.

Ch'ang Ch'un, *Cengiz Han'ın Ölümsüzlük Arayışı, Teoist Simyacı Bir Keşişin Türkistan Seyahatnamesi (1221-1224)*, (Çev: Gülşah Hasgüçmen), Kronik Yayınları, İstanbul 2019.

Childe, V. Gordon, *Doğunun Prehistoryası*, (Çev. Ş. Aziz Kansu), TTK Yayınları, Ankara 2010.

_____, V. Gordon, *Tarihte Neler Oldu?* Alan Yayıncılık, (Çev. Alaaddin Şenel, Mete Tunçay), İstanbul 2009.

Cöhce, Salim “Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçakların Rolü”, *I. Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri* (13-17 Ekim1986), Samsun 1988.

Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, C. II, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.

Duğlat, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidi*, Selenge Yayınları, (Çev. Osman Karatay), İstanbul 2006.

Durak, Neslihan, “Moğolların Karadeniz Ticaretine Yönelik Tasarrufları”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, C. II, Samsun 2013.

Ebu'l farac, *Ebu'l Faraç Tarihi*, C. II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK Yayınları, Ankara 1999.

_____, *Muhtasari'd-Düvel*, (Çev. Serefeddin Yaltkaya), TTK Yayınları, Ankara 2011.

Ebu'l-fida, *Takvimü'l-Büldan*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

El- Mukaddesi, *Ahsenü't Tekasim*, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

El-Cüzcani, *Tabakat-ı Nasiri*, (Çev. Mustafa Uyar), Ötüken Yayınları, İstanbul Orbelian, Stephanos *Histoire de la Siounie*, (nşr. Marie F. Brosset), Saint- Petersburg 1864.

El-Mazandraani, *Risale-i Felekiyye*, (nşr. Walther Hinz), Franz StainerVerlag GMBH, Weisbaden 1952.

El-Ömeri, *Mesaliku'l Ebsar fi Memalik'il-Emsar* (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım), (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

En-Nesevi, *Celalü'ttin Harezmsah*, (Çev. Necip Asım), Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

- _____, *Siretü's-Sultan Celaleddin Mengüberti*, (Çev. O. Houdas), Paris 1891.
- Eş-Şirazi, *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, C. I- II, (nşr. Abdu'l Muhammed Ayeti), Çaphane-i İلمي, Tahran 1372/1994.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I/4, (Haz. S. Ali Kahraman-Yücel Dağlı), Yapı kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- Galstyan, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, (Çev. İlyas Kamalov), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.
- Genceli Kiragos, *Moğol İstilasası (1220-1265)*, (Çev. Mahmut Kemal Bey), Post Yayınları, İstanbul 2018.
- Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayınları, İstanbul 2006.
- Mustawfi Kazwini, *Nuzhat- Al- Qulub*, (Çev. G.Le Strange), Cambridge Universty Press, London 1919.
- _____, *Tarih-i Güzide*, (nşr. Abdullah Hüseyin Nevai), Firdevsi Matbaası Yayınları, Tahran 1944.
- Hondmir, *Habib's-Siyer fi Ahbar-i Efrad-i Beşer*, C. III, (nşr. Muhammed Debir Siyaki), Çaphane Basmevi, 1362/ Tahran 1983.
- Hududu'l-Âlem, *Hududu'l Âlem* (Türkçe trc. Abdullah Duman vd.), Ayışığı Yayınları, İstanbul 2008.
- Huff, Dietrich, “ The İlkanid Palace at Takht-ı Sulaymen Results: Excavation” *İslamic History and Civilization (Beyond The Legacy of Genghis Khan)*, “ Volume 64, (Edit. Wadad Kadı vd.), Leiden-Boston 2006.
- İbn Battuta, *Seyahatname*, (Çev. A. Sait Aykut), Yapı kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l Ala'iyye*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara 2014.
- _____, *Selçukname*, (Çev. M. Halil Yinanç), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.
- İbn-i Haldun, *Mukaddime*, C. I, (Çev. Z. Kadiri Ugan), Maarif Basımevi, İstanbul 1986.
- İbnü'l Esir, *El-Kamil fi't Tarih*, C. XII, (Çev. Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996.
- _____, İ., *Harezşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi, (Son Hunlar, Hazarlar, Ermeniler, Terekemeler)*, (Çev. Yusuf Gedikli), Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- Kamalov, İlyas, *Avrasya Fatih Tatarlar*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, İlyas, *Moğolların Kafkasya Politikası*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.
- Kaşani, *Tarih-i Olcaytu*, (nşr. M. Hemblu), Farsça Metinler Koleksiyonu, Tahran 1348.
- Keleş, Erol, “İlhanlıların Tesis Ettiği Van Eyaleti'nin Yönetim Sistemi ve İktisadi Durumu”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C.5, S.18, (Aralık 2018), s.558-585.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi*, C. II, Işıl Yayınları, İstanbul 1953.
- _____, M. Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)*, TTK Yayınları, Ankara 1992.
- Kolbas, J., (2006). *The Mongols in İnan (Çingiz Khan to Uljaytu 1220-1309)*, Routledge, New York 2006.

Konukçu, Enver, “Moğol Sünit Boyundan Ötegdai’li Çormahan: Cengiz, Ögedey ve Töregene Hatun Döneminin (1206-1246) Büyük Hanı”, *Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na Armağan*, (Edit. Hayrunnisa Alan vd.), TÜDAV Yayınları, İstanbul 2015.

Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, (Çev. A. Tayfun Özcan), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

Kurat, A. N., *IV-XIII. Yüzyıllarda Karadeniz’in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yayınları, Ankara 1992.

Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, TDK Yayınları, (Çev. Sadrettin Karatay), Ankara 2011.

Marco Polo, *Dünyanın Hikâye Edilişi* (Çev. Işık Ergüden), İthaki Yayınları, İstanbul 2003.

Memiş, Ekrem, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 2012.

Minorsky, V., “Mugan”, *İA*, C.VIII, s.446-450.

Mirhond, *Tarih-i Ravzatü’s Safa Fi Siret’l-Enbiya ve’l-Müluk ve’l-Hulefa*, C. V, Çaphane Basımevi, Tahran 1339.

Mirhond, *Tahrir-i Tarih-i Ravzatu’s-Safa* (5.kısım), (nşr. Dr. Abbas Zeryab), Tahran 1358.

Moğolların Gizli Tarihi (Çev. Ahmet Temir), TTK Yayınları, Ankara 2010.

Müneccimbaşı, *Camiü’-d- Düvel*, C. II, (Çev. Ali Öngül), Kabalcı Yayınları, İzmir 2000.

Müverrih Vadrın, “*Türk Fütühatı Tarihi*” (889-1169), (Çev. Hrand D. Andreasyan), Milli Mecmua Yayınları, İÜEFY, Tarih Semineri Dergisi I/2, İstanbul 1937.

Oktay, Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.

Özaydın, Abdulkerim, “Arran”, *DİA*, C. III, s.394

Özkuzugüdenlİ, Osman G., *Gazan Han ve Reformları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2009.

Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, (Çev. Ergin Ayan), Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2014.

Reşidüddin, *Camiü’t Tevarih (İlhanlılar kısmı)*, (Çev. İsmail Aka vd.), TTK Yayınları, Ankara 2013.

_____, *Tarih-i Mübarek Gazani, Geschichte der İlhane Abaga bis Gaihatu*, (nşr. Karl Jahn), Stefan Matbaası Yayınları, Prag 1941.

Ricoldus De Monte Crucis, *Doğu Seyahatnamesi (Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu)*, (Çev. A. Deniz Altunbaş), Kronik Yayınları, İstanbul 2018.

Rubruk, W. Von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat*, (Çev. Ergin Ayan), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2012.

Smith, J. Masson, “Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qışlaqs and Tümens”, *The Mongol Empire and Its Legacy*, (Edit. David Morgan-Reuven Amitai Preiss), Leiden 2000.

Spuler, Bertold, *İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri)*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara 2011.

Strange, Guy L, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, (Edit. Adnan Eskikurt vd), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

Sümer, Faruk, *Kara Koyunlular*, TTK Yayınları, Ankara,1992.

_____, Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, *SAD*, C.I, TTK Yayınları, Ankara 1970.

_____, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, TÜDAV Yayınları, İstanbul 1999.

- Şerif, Baştav, “Sabirler”, *Belleten* C.V/S.17-18, Ankara 1941.
- Tabakoğlu, Ahmet *Türkiye İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2016.
- Taneri, Aydın, *Celâlî’ d-din Harizmşah ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977.
- Togan, Z. Velidi, “Arran”, *İA*, C. I, s.596-598.
- _____, Z. Velidi, “Azerbaycan”, *İA*, C. II, s. 91-118.
- Togan, Z. Velidi, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadi Vaziyeti”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. I, Evkaf Matbaası Yayınları, İstanbul 1931, s. 1-42.
- Togan, Z. Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi Yayınları, İstanbul 1981,
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2010, .s.524.
- Uyar, Mustafa, “İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Önemli Yaylak ve kışlakları”, *Erdoğan Merçil’e Armağan*, (Edit. Emine Uyumaz vd.), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal*, TTK Yayınları, Ankara 1998.
- Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İctimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi*, (Çev. Abdülkadir İnan), TTK Yayınları, Ankara 1995.
- Yakubovskiy, A. Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, (Çev. Hasan Erdem), TTK Yayınları, Ankara 2000.
- Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Ali Selçuk*, (Çev. Abdullah Bakır), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2009.
- Yuvalı, Abdülkadir, “Anadolu’nun Türkleşmesi ve Moğollar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı: 38, TÜDAV Yayınları, İstanbul Ekim 1985.
- Zekeriya el-Kazvini, *Asarü’l- Bilad Ahbarü’l-İbad*, (nşr. Cihangir Mirza Kaçar), Tahran 1373.